

Հայագիտական Հրատարակութիւններ

ԱՆՈՒՇԱՒԱՆ Ա. ԴՊԷՆԱՆ, «ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱՆՄԱՆՕԹ ԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴ՝
ԿԱՅՈՐՈՒԹԻՒՆԸ, ՇԱՀ ԷՆ ԱՐՄԷՆ», Պէյրութ, 1981 (128 էջ):

Հատուակ իր ուշադրաւ խորաչլոին, լրարելի չէ երեւակայել
պատմալիտական ուսումնասիրութիւն մը, որ այսքան զուրկ ըլլալ
վիտական լլջութենէ եւ խլճամխտ պրպարումէ:

Անձլախ ուշադրական րալմաթխ եւ աններելի սխալներէ,
վլրբլլ կը տուծէ պատմալիտական անհլմն, խուլաթխուած ու կա-
մա յական եւլլակայութիւններէ ու անհեթեթ լլճուլումէ, մանաւանջ՝
արարելիներն հալերէնի վլրածուած սխալ թարլմանութիւններու,
որոնք ընթերցուլը կը մուլն որոլ յուսալարութեամբ փակելու վլր-
բլլն վերջին էջը:

Թուներ վրէպներու եւ սխալներու սահմանակակ շարք մը
մխոյն:

Հեւլլնակը, որ վլրբլլ կուլբլլն, ու վրեթէ խրաքանչլուր էլլի
վրայ, շորս լիլրաներու՝ հալերէն, արարելէն, Ֆրանսերէն եւ անգ-
լերէն, կը կրլճի: Շահ էլ Արմէն տլուլրսը, կը սխալու Ճլլղ տլտղոան
է ՇԱՀ ԱՐՄԷՆ, առանթ կի որոլլլ յուլլն:

Հեւլլնակը՝ յայտարարելէ ետք որ հայ պատմարանները ան-
կարուր ելլած են հայ ժողուլարլլ պատմութեան մութ ու խառնակ
մէկ շրջանը «յատուլլուլն լուսարանել», կ'սուելլցնէ թէ «չնորհլու այս
ուսումնասիրութեանս... այս մութ շրջանը «քաստակուլլն կը լըս-
տականայ» (էջ 3):

Անցնելու նլութլն՝ Փլլոթ. կուլէկան կը պատղսմէ: «Նէճի-
մէտոլլն կլուսլ անուուլ անճ մը, ծնած Հայաստան, «թ»ուլլն քա-
ղաքլն մէջ աւնելլա երեք պուակներ, որոնք նոյնպէս ծնած են
«ի»ուլլնի մէջ: Այս ընտանիքը անպատեաա հայութեան հետ ցեղա-
լլն կապակցուլլն մը ուներ որ կոչուելլա Արմէնեան-թլլրտ (ընդ-
վծու.մը մեր կուլմէ, Պ. Ս.)» (էջ 3):

Ճլղերն անմլղապէս որ նրճմէտոլլն Ալուսլ ոլ թէ երեք, այլ

ութը չափահանելու նշանակում է, որոնցմէ երկուքը՝ ալլըիկներ, ու Վեցը՝ մանչերը՝: Իսկ Սալահէտտինն որդին Դուին ծնած էէ, այլ Իրաքի՝ Թեքրիզ քաղաքին մէջ:

Թէ ինչո՞ւ այս ընտանիքը «անպատճառ հայութեան հետ ցեղային կասկածներէն մը ունէր որ կը շարունակուէր Արմէնեան-Քիւրտ», ըստ Փրոֆ. Իպէեանի՝ հիմնուած World History անունով գիրքի մը էջ 373-ին մէջ յիշուած նախադասութեան մը վրայ, որ կ'ըսէ՝ Saladin is an Armenian kurd: Այդ՝ բնագիրը պիտի չունի AR-MENIAN KURD բառերուն միջեւ: Հեղինակը տակաւն «Արմէնեան-Քիւրտ» օժտած է պիտիտի, ա. կը պնդէ որ այս «միացեալ անունները սխալ չ'իրարմէ, բաժնել, որովհետեւ ստաջին անպատճառ է որ Արմէնեան բառը պաշտօնապէս հրատարակուած է Սալահէտտինի ցեղին ծագման շուրջ» (էջ 7):

Անդրէն ընտանիքին մէջ ARMENIAN KURD (ստանց պիտիտի) կը նշանակէ հայաստանաբնակ քիւրտ միայն, մինչ ընտանիքի հիգ կ'ընէ հեղինակը՝ «անպատճառ կասկածներէն» վնասելով քիւրտ էյուսկաններու եւ հայութեան միջեւ, իր կողմէ պարտաւորուած պիտիտի:

Փրոֆ. Իպէեան կը պնդէ թէ Սալահէտտինի եղբայրը՝ Ալ Ատու Սէյի Կու-Տին, Շահ Արմէն տիրոջ տղայն էր արտ հաստանած է իր մայրաքաղաքին՝ Տիւրանսիքի Մուֆարիյին մէջ, ինչպէս նաեւ Քիւր կասրութեան մեծ քաղաքներուն, եւ իր անունով գրած տակեց, Շահ էլ Արմէն տիրոջ» (էջ 4):

Դրան ալ խտրութիւնը երախտապարտ սխալ ըլլար յարկի Փրոֆ. Հեղինակին, եթէ յիշէր թէ ո՞ր հանդիպած է նման պատմներու: Ալ Ատու Շահ Արմէն տիրոջ տղայն էր արտ ՏՊԱԾ Ձէ ոչ մայրաքաղաքին եւ ոչ այս քաղաքներու մէջ: Նման պատմ ԳՈՅՈՒԹԻՎՆ, ՉՈՒՆԻ:

Շահ Արմէն տիրոջ տղայն էր արտ հաստանած են միայն իր երկու զաւակները՝ Ալ Աուսա (1207-1210 թթ.) եւ Ալ Ալլուֆ (1210-1220 թթ.):

Հեղինակը հետաքրքիր ընթերցողը պահանջելու համար կ'աւելցնէ. «Այն բոլոր արդերը որոնք լատմաթիւ պարկուր կենսը ունեցած են, իրենց պատմութեան մէջ ունին օտար ծագումով հարստութիւններ» (էջ 5):

Առաջին օրինակով հեղինակը կու տայ Եգիպտոսի մէջ Հիգ-

1. Paul Balog, *The Coinage of the Ayyubids*, Royal Numismatic Society, special publications, London, 1980, p. 19.

ստաներու հարստութեան սյարսալան, որ ըստ Քիյէ հանրագիտարանին տեւած է 18-րդ դարէն մինչեւ 1580 թ. Ք. Ա.²: Փրոֆ. Էպէ-կան Էյուսիան հարստութեան մզկղբը կը դնէ Ք. Ե. 1190 թ.ին: Հետևաբար՝ Հայաստանի մէջ ՕՏԱՐ հարստութեան մը ստեղծումը արդարացիութեամբ համար, հեղինակը կը դիմէ մօտ 3000 տարիներ առաջ սլաւոնացի նախնիների մը:

Այլ օրինակով մը՝ ստեւած Բիւզանդական կայսրութեան պատմութեան, հեղինակը կը յիշէ թէ հինգ հայ կայսրեր եւ տասը հայ կայսրահիներ բարձր են թուականական պահին վրայ, լինելու նաև «բարձրագիւ թարգմաններ» (էջ 5):

Որքան ծանօթ է մեզի, Բիւզանդիոն տեւեցած է կայսրեր, բայց ոչ թարգմաններ: Հետաքրքրական պիտի ըլլար ծանօթանալ որով Միջ թարգմանի մասնուն, եթէ կայսրերու շարքին երբեք են նաև թարգմաններ ժողովուրդական պատմութեան մասին հարստութիւնը երբեք է Վասիլ Ա. (857-886 թթ.) հարստութիւնը, զոր սմանք Հայաստան կ'ընդունին, իսկ ուրիշներ՝ Մակեդոնական:

Աստի հեղինակը շարունակելով իր եղբորակցութեան հաստատու օրինակները, կը դիմէ արարական պատմութեան, ու կը յիշէ որ հինգ հարստութիւններ, կը լինեն օտար, տիրած են կայսրութեան զոյստուման ընթացքը: Ազգացիներ, Օմայեան, Ապստոսան, Պաթման եւ Էյուսիան, եթէ «հարստութիւն» բառին շուրջ մեր համայնութիւնը ճիշդ է, ապա ստանք հարստութիւններ չեն, այլ շրջաններ, ու լայրին ալ ՈՉ ՕՏԱՐ, այլ արար իտալիոնի, բարեկամ կամ մերձուար Մարդարէին:

Ուղղափառներու ժամանակաշրջանը *الشيعة* կամ *الشيعة* կ'ընդլրդէ մօտ երեսուն տարիներու շրջան մը, ոչ ժողովուրդական պատմութեան, այլ Մարդարէին անմիջական շրջանակին ընտրուած չորս խալիֆաներու:

1.— Ապու Պաքը, հայրն էր Մուհամմետի ամենապիւրելի կնոջ՝ Այլիային:

2.— Օմար Պըն Ալ Պաթմայ նմանապէս իր սղիկը ամուսնացուցած էր Մարդարէին:

3.— Օթման Էփան էր Մարդարէին՝ ամուսնացած ըլլալով անոր Ում Բալուտ աղջկան հետ:

4.— Ալի՝ հորեղբորբայրն էր Մուհամմետի ու միաժամանակ անոր Էփան, ամուսնացած ըլլալով Մարդարէին Պաթմա սուջլանը:

2. Dictionnaire Encyclopedique Quillet, p. 3377.

3. C. E. Bosworth, Islamic Surveys, Dynasties, Univ. press, Edinburgh, 1967, pp. 3-4.

Օմայյանները արարներ էին Քուրէյշէն եւ արզալից Մարզարէին եւ Օթման խալիֆին: Ասլպատեանները նոյնպէս արարներ, որոնք ընտանեկան վէճերու պատճառով, իրենց անունը առած էին Մարզարէին հօրւոյն՝ Ալ Ասլպատ: Հետեւելով: Ծաթիմեանները խալիֆայութեան համար ժառանգական վէճերու պատճառով անցած էին ընդ-գիմաղիր գիւրջի մէջ: Հետեւարար՝ ՕՏԱՐ ծաղումով հարստութիւններ չէին վերոյիջեալները, այլ հարազատ արար եւ խալամ տարբեր:

Փրոֆ. Էպէեան անըմբռնելի մեծամտութեամբ կ'աւելցնէ թէ «Այսօր շնորհիւ այս պանծին (գնուած հեղինակին կողմէ 1961 թ.-ին (էջ 3) Պ. Ս.) պարունակած պրամններուն, փաստերով կ'ըյայտարարեմ թէ, 1190-1259 շրջանին իւրաքանչիւր թալատորին անունը, իշխած տարին, եւ իրենց պրամած քաշաքիտուն անունը անվիճելիօրէն հաստատուած են: Այլ կը մնայ պատմաբաններուն, մեզի ներկայացնել մեր էյուպեան Հարստութեան թալատորներուն իւրաքանչիւրին կեանքն ու պործունէութիւնը: Ատր համար իրատ շահեկան պիտի ըլլայ այս գիրքը «պտապործել» (էջ 6):

Այս յաւանտա յայտարարութիւնը պարմանք կը պատճառէ էյուպեան պրամներու մասին պոյութիւն ունին արդէն հեղինակաւոր հրատարակութիւններ, ինչպէ՞ն՝ Բրիտանական Թանգարանի Հաւաքածոյին Գր հատորը՝ պտապատուած Սթենլի Լէյն Փուլի կողմէ, հրատարակուած՝ 1877 թ.-ին⁴ (Բ. տալպլատիւն, 1967 թ.), Խոհեմ Ղալիպի «Թորդուման Դրամներ» հատորը՝ հրատարակուած 1894 թ.-ին⁵, ինչպէս եւ Փուլ Պալպի «էյուպեաններու Դրամահատութիւններ»⁶: Սթենլի Փուլի եւ Խոհեմ Ղալիպի աշխատասիրութիւնները ծանօթ են հեղինակին եւ յիշատակուած անոր այրիւրներու ցանկին մէջ (էջ 35):

Սակայն յանդարծ հեղինակը մոռնալով իր ձախաւել, պործերը օտար հարստութիւններու հարցին, շուրջ, Սալահէտտին էյուսլին կը հայացնէ, ու անոր կը շնորհէ հայ մեծ հայր մը, յանձինս Ուատի իշխան Գալլիզ Բալլատունլի մը, ու կ'աւելցնէ թէ Սնիլի կործանումէն յետոյ Բալլատունեաց տոհմէն մնացին հետեւեալ երեք իշխանութիւնները.

«Տաուշի իշխանութիւն
«Ուատիլի իշխանութիւն
«Քաշեի իշխանութիւն»

4. Stanley Lane Poole, *Turkmen Houses*, B. M. C., London, 1877.

5. Ghaleb Edhem, *Monnaies Turcomanes*, Constantinople, 1894.

6. Shu' unun, Ծան. թիւ 1:

Այգա՝ թէ Գաղթիկ Բազրատունին, Ուստիի իշխանը, ունեցած է Երկու ծանց գուակներ:

«Նէճիմէ տտին էյուսլ եւ
«Գասապէ տտին Շիրակուէ (Շիրակ)»

Հետեւադար, կ'եզրակացնէ Փրոֆ. Էսլէեան, «Սալահէ տտինը թոն է Գաղթիկ Ուստի իշխանին, Բազրատունաց տոհմէն» (էջ 7):

Փրոֆ. Էսլէեանի այս յայտարարութիւնը ոչ միայն գուրկ է պատմական հիմքի, այլ եւ՝ ծածագելի:

Թող ներուի մեզի թուել կարգ մը արտաոտց սխալներ:

1. Ո՞ր կը պոնուի ՈՒՍՏԻ իշխանութիւնը, որ արարերէն յաճին մէջ եզած է عواد : Հայաստանի մէջ, թէ՛ Հայաստանէն պուր տեղ մը: Կայ անշուշտ Ուտիքը, որ կիցնայ Արցախի հիւսիսը, եւ որուն մաս կը կարմէ իր յիշած Սաչենը: Բայց Ուստի —

عواد Իր կարելի չեղաւ գտնել հակառակ մեր պրպոտմունքուն Հայոց Պատմութեան պիւբլիտան մէջ, ոչ ալ Արշակ Ալալոյաճեանի՝ կամ Գաբելին Յոսիփեանցի՝ տարածատրութիւններուն մօտ:

2. Ըստ Վեղինակին, Գաղթիկ Բազրատունի, ունեցած է Երկու մանչեր: Մին՝ Նէճիմէ տտին էյուսլ եւ մյուսը՝ Գասապէ տտին Շիրակուէ (Շիրակ): Որպէս սպիւր յիշուած են Երկու անուններ. Մին՝ Չալմաբեանի «Երարձակ Պատմութուն Հայոց»ը (Պոսթըն, 1917), եւ մյուսը՝ Ալայրթ Շամտրի «Սալատին»ը (Մայն, Տրանսա, 1956): Սակայն ոչ մէկ սկիզբութիւն կամ մէջրերու՞ թէ այս երկու Վեղինակները ի՞նչ ըսած են:

3. Երճիմէ տտին էյուսլ որպէս չէ Գաղթիկ Բազրատունի, այլ պուակն է քարտ ծարս մոյ ՇՍՏԻ ՊԸՆ ՄԸՐՈՒԱՆԻ, որ ծնած է քըրտակ ան ՀԸՊԱՆԻ է տոհմէն, եւ հայաստանարեակ Ուստի յեղէն՝:

Երճիմէ տտին էյուսլ անունը Գասապէ տտին Շիրակուէ չէ եւ ոչ ալ կապ ունի Շիրակի հետ: Գասապէ տտին (قصب الدين) կը նշանակէ կըրօնքի կոչի: Նման անուն կամ լաքապածական գոյութիւն չունի եւ չի կրնար պոյութիւն ունենալ արարերէն լեզուին, կամ խալմախան պրականութեան մէջ: Ծղըրտ անունն է ՍՍՍՏ-ԱՏ-

7. Արշակ Ալալոյաճեան, Պատմական Հայաստանի Սահմանները, Գահիրէ, 1950:

8. Գ. Կրդ. Յովսէփիտանց, Կաղթիկներ կամ Պոռեանք Հայոց Պատմութեան մէջ, Անքիլիսա, 1960:

9. Sbu՝ Իսլամական Հանրագիտարան Ե. կար., էջ 444: دائرة المعارف الإسلامية P. Balog, The Coinage..., pp. 19-20; C. E. Bosworth, Islamic Surveys..., p. 59.

ՏԻՆՍՑ ԵՐԻՔՈՒՆՆԻ, որ կը նշանակէ կրօնքի առիւծ կամ պաշտպան: Իսկ Երրբուհ քրտերէն եւ սլարսկերէն կը նշանակէ լերան առիւծ: (Երբ = առիւծ եւ Գուհ = լեռ): Երրակուէ եւ Երրակ անհիթեթ եւ բնագրօսիկ գուրահեւաներ են չա երեւակայածին:

Եթէ սլահ մը ընդունինք հելլինակին վարկածը թէ Սալահետտին թուն է հայ իշխանի մը, հետեւարար լինքն ալ հայ, չինք հասկընար տարուած ճիւղն Հիպոսոներէն, մինչեւ սրտքական կայսրութեան խալիֆները, փոստելու համար ՕՏԱՐ հարստութեան մը գոյտթլանը, որ տիրած է Հայաստանի մէջ եւ հիմը պրած նոր կայսրութեան մը: Բնական կը թուի մեղի այս հակասական պնդումներէն դատելու, որ յարգելի հեղինակը, լինքն ալ համոզուած չէ իր պիւտով:

Հելլինակին պիւրքին 32-33 էջերուն միայն պետեւում են երկու ցանկեր՝ էյուպեան տոհմածառերով եւ պահակալութեան թուականներով: Զանց առնելով տառասխալները, յիշենք որ Մուրաֆֆայր Եահպատտինի սրտքայայլին, պահակալութեան տարիներ տրուած են 618-642: Սակայն Փրոֆ Կպէհան կը խորհի թէ ան պրամ հասանած է 613 թ.ին, այսինքն՝ իր պահակալութենէն 5 տարիներ առաջ, իսկ կիլիկի տնտղոսը ելած է «Դուսլի», որ կը նշանակէ «յիմար» եւ «անմիտ», փոխան՝ «Դուսլի» որ կը նշանակէ յայթույ, նուաճույ:

Սնդրայտունարով փերթին պահակալ էլ Գամելին, հելլինակը կը ցաւի որ հակառակ իր լուրջ փնտառւքներուն, պրամ չէ կրցած գտնել այս պահակալին անունով: Խնայելու համար յաջորդ տարիներու ընթացքին շարունակուելիք լուրջ փնտառւքներու տառապանքը, ըսենք որ Փու Պալուկ իր ֆորփիլուսին մէջ պատասխանած է այս կիլիկի Միաֆարուլինի եւ Սմիլի մէջ հաստանուած պրամները, 875-886 թլուսուն տակ:

Մեղի անծանօթ նկատումներով հելլինակը արարելէն մակագրութիւնները վերարտադրած է արգահտուելի օսմաներէն հնչումներով եւ սխալ թարգմանութիւններով: ضرب ասը կը կարգույ «Տարալա», փոխանակ՝ «Տարլուլա»-ն էլ խմամ Ալ Նասլր-Կատին Ալլահ փոխուած է Նասրէտտինի: Ամիր էլ Մամլինին կը թարգմանվ «հաւատացուլ էմիր», փոխանակ «հաւատացուլներու», այսինքն՝ մուսլիմաններու իշխան կամ առաջնորդ (էջ 44):

Թերի ընթերցումի մը պատճառով (էջ 49) հելլինակը կը յիշէ **وخساية** թուականը: Արաբերէնի մէջ **و** չաղկասպ է եւ կ'են-

10: Կնստգրութիւն Սալահետտինի,
بها الدين بن شداد والنوادر السلطانية والحامن اليومية سيره صلاح الدين، القاهرة،
١٩٦٤، صفحة ٤٤٦.

Թաղթի որ պինք կանխող տանեակներ եւ միաւորներ կը դասնուին:

Էջ 51-ի վրայ գետեղուած է պատկերը Հարանի մէջ հաստանուած պրամի մը որ շինք կարծեր թէ մաս կը կազմէ իր ձեռք ձեւած գանձին: Անվիտ աստուած ըլլալու է Ղալիպ Խահմի: Կոթալոկէն (թիւ 193), նիսախ անվարով բացարձակ նմանութիւնը: Ձեռքով կամ մուրճով հաստանուած գրամներու շրջանին, բացարձակօրէն կարելի չէր գտնել Երկու նմուշներ, որոնք այնքան հարապատ նմանութիւններ ունենային Խահմի պիւրքը հրատարակուած է 1894 թ.-ին:

Էջ 55 եւ յաջորդ կշիւուն մէջ յիշուած էլ Ալիսասար ճշգիւտ է Ալ-Աուահասի:

Էջ 66-ի վրայ Հայերէն, Փրանսերէն եւ անգլերէն լեզուներով, հեղինակը կը նկարագրէ Ալ-Աշրաֆի պրամը: Հայերէնի մէջ «Փրոպ» կաշեան կ'ըսէ թէ «աջ ձեռքով սուրըլունած է մէջքին վրայ»: Թրանսերէնի մէջ՝ «ձախ ձեռքով բռնած է սուրըլ գոտիին վրայ (sur sa ceinture)»: Թրանսերէնի «աջ ձեռքով բռնած է պունայ մը», պրամի մաս լեզուներով չէ յիշուած:

Էջ 68-ի պրամին մակապարութիւնը արտերէն սկսած է Ս Վ յատելու, այսինքն՝ Աստուած չկայ: Նման դրամ պոյութիւն չունի եւ չի կրնար անվար: Այ մէկ էմիր պիտի յանդիմէր տրանայ Աստուծոյ պոյութիւնը իր պրամներուն վրայ:

Էջ 116-ի վրայ Երեք լեզուներով տրուած է Ալ-Աշրաֆի այլ պրամի մը նկարագրակոնը: Հայերէնի մէջ՝ «աջ ձեռքը կը հանուի մէջքին վրայ», Փրանսերէնի մէջ՝ «կուրծքին վրայ (poitrine)», անգլերէնի մէջ՝ «գոտիին վրայ (girdle)»:

Էջ 123 պրամին լինթրոցումը սխալ է: Դրամին ձախ կուրծք եւ սուրճով կիտարով պրուած ըլլալու է لا حده , պրամին տակէ մասը լլայլու են لا حده شريه յատերը: Իսկ ալ կուրծք ուղղաձիգ պրուած է رسول الله որով ամբողջական սուրը կ'ըլլայ:

لا اله الا الله وحده لا شريك له محمد رسول الله

Չորս լեզուներով տրուած բացատրութիւններուն մէջ խճողուած տոտախոսչները անշուշտ կարելի է բեռցնել պաշարներու ունեւորուն Սոկրայն խլիճամխո հեղինակի մը առաջնահերթ պարտաւորութիւնն է աչքէ անցընել վորճերը եւ կատարել անհրատելու սրբապրութիւնները: 128 էջի լայնացած այս գիրքին մէջ միայն Երեք էջեր կան, որոնք պերճ են սխալներէ: Էջ 95, 99 եւ 127, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը լատիանայ Երեք տողերէ միայն:

Փրոպ. Կոթիտան իր կենսագրութեան մէջ կը յիշէ թէ ծնած է 1913 թ.-ին, եւ 1940 թ.-ին հրատարակած արարահայ պրամադիտութեան պատմութիւնը, որ մաս կազմած է «Պրիթիզ Միւլլամի» «Մուհամմա-

տան Գօինս Գաթալոկին» : Որոշ չէ թէ 1940 թ-ին հրատարակուած վտիտ զրթոյկը ի՞նչ կապակցութիւն ունի Պրիթիչ Միւզիւմի ՏԱՍԸ հաստորնեբէ կալմուած ընդարձակ ուսումնասիրութիւններուն հետ, որոնք հրատարակուած են 1875 թ.էն սկսեալ եւ Վերահրատարակուած՝ 1967 թ.ին, որ ոչ մէկ ակնարկ կրցանք դտնել Փրոֆ. Էպէ-կանի կողմէ եղած որեւէ մասնակցութեան :

Աւելորդ կը նկատենք երկարել շարքը լրջութենէ գուրջ այս հրատարակութեան, որուն միակ դրաւիչ մասը փայլուն եւ որակաւոր թուղթն է, որուն վրայ տպուած է գիրքը :

ՊԵՐՃ ՍԱՊՊԱՂԵԱՆ